

Ж.Ю. Сайлибаева¹, Г.Ж. Османова^{*2}

¹заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы, e-mail: zhanel.sailibayeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3092-889X>

²PhD, қауымдастырылған профессор м.а.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы, e-mail: gulaina.78@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-3480-2015>

ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ДІН: ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Адамзат қоғамының дамуының үздіксіз процесі сөзсіз құқыққа да, дінге де әсер етті. Сонымен қатар, қазіргі заманғы ғылым осы маңызды қоғамдық салаларды зерттеуді қажет етіп отыр. Бұдан басқа, зайырлы мемлекет сияқты маңызды конституциялық қағидатты іске асыру шеңберінде құқық және дін, діни бірлестіктер арасындағы туындайтын қатынастарды қарастыру өзекті болып табылады. Құқықты реттеуші ретінде қарастыра отырып, оның қоғамдағы миссиясы қоғамдық қатынастарға құқықтық реттеуші әсер ететін нормативтік бастамаларды бекіту екенін мойындау керек. Құқық әлеуметтік нормативтік реттеу жүйесінің элементі ретінде басқа нормалармен өзара әрекеттесуде қоғамдық қатынастарды реттейді. Осындай элементтердің бірі – өзінің құндылық-нормативтік белгілерінің бір бөлігінде дін танылады.

Мақалада құқық және діннің тарихи, теориялық және құқықтық аспектілерін зерттей отырып, зайырлы мемлекетте осы категорияға байланысты тұстары ғылыми тұрғыдан талданады. Ең алдымен, дін мен құқықтың өзара дамуын және байланысын қарастыруға ерекше назар аударылады.

Авторлар құқықтық және діни реттеудің өзара іс-қимылын анықтау, қоғамдық қатынастарды құқықтық және діни реттеу арасындағы әлеуметтік сипатын анықтау, қолданыстағы заңнаманы қолдана отырып, құқық пен діннің қоғамдық қатынастарды реттеуші ретіндегі өзара әрекеттесуіне басты назар аудару келе, қорытындылар келтіреді.

Түйін сөздер: құқық, дін, құқықтық реттеу, әлеуметтік қатынастар, зайырлы мемлекет, діни бірлестіктер, құқықтық реттеу жүйесі.

Сайлибаева Ж.Ю.¹, Османова Г.Ж. ^{*2}

¹ кандидат юридических наук, ассоциированный профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан, e-mail: zhanel.sailibayeva@mail.ru <https://orcid.org/0000-0003-3092-889X>
²PhD, и.о. ассоциированный профессора, Казахский национальный педагогический университет имени
Абая

г. Алматы, Казахстан, e-mail: gulaina.78@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-3480-2015>

ПРАВО И РЕЛИГИЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Аннотация

Непрерывный процесс развития человеческого общества неизбежно сказался как на праве, так и на религии. Поэтому, современная наука требует изучения этих важных общественных отраслей. Кроме того, в рамках реализации такого важного конституционного принципа, как светское государство, актуальным является рассмотрение отношений, возникающих между правом и религией, религиозными объединениями. Рассматривая право как регулятор, следует признать, что его миссия в обществе заключается в закреплении нормативных инициатив, которые оказывают правовое регулирующее влияние на общественные отношения. Право как элемент системы социального нормативного

регулирования регулирует общественные отношения во взаимодействии с другими нормами. Одним из таких элементов является религия в части своих ценностно – нормативных признаков.

В статье исследуются исторические, теоретические и правовые аспекты права и религии, научно анализируются аспекты, связанные с этой категорией в светском государстве. Прежде всего, особое внимание уделяется рассмотрению взаимного развития и взаимосвязи религии и права.

Авторы приводят выводы, уделяя особое внимание определению взаимодействия и социальной природы правового и религиозного регулирования общественных отношений, а также взаимодействию права и религии как регуляторов общественных отношений с применением действующего законодательства.

Ключевые слова: право, религия, правовое регулирование, социальные отношения, светское государство, религиозные объединения, система правового регулирования.

Zh.Y. Sailibayeva¹, G.Zh. Osmanova^{*2}

¹candidate of Law, associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanel.sailibayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3092-889X>

²PhD, associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulaina.78@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3480-2015>

LAW AND RELIGION THORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF INTERACTION

Abstract

The continuous process of human society development has inevitably affected both law and religion. In addition, modern science requires the study of these important social sectors. In addition, within the framework of the implementation of such an important constitutional principle as a secular state, it is relevant to consider the relations that arise between law and religion, religious associations. Considering law as a regulator, it should be recognized that its mission in society is to consolidate regulatory initiatives that have a legal regulatory impact on public relations. Law as an element of the system of social regulatory regulation regulates public relations in interaction with other norms. One of these elements is religion in terms of its value–normative features.

The article examines the historical, theoretical and legal aspects of law and religion, and scientifically analyzes aspects related to this category in a secular state. First of all, special attention is paid to the consideration of the mutual development and interrelationship of religion and law.

The authors draw conclusions by paying special attention to the definition of interaction and the social nature of legal and religious regulation of public relations. They also discuss the interaction of law and religion as regulators of public relationships with the application of current legislation.

Keywords: law, religion, legal regulations, social regulation, secular state, religious associations, system of legal regulation.

Кіріспе. Діни және құқықтық дүниетанымның ежелден келе жатқан тамыры бар. Дінге деген қызығушылықтың артуы көбінесе елдің рухани жаңғыруымен, халықтың діни санасының өзгеруімен түсіндіріледі. Гибадат үйлері дамымай қалған құбылыс ретінде қабылданбай, маңызды әлеуметтік институтқа айналды.

Дін қатынастарының тарихи аспектісінде дін және құқық әртүрлі формаларға ие болды. Демократия-ны қолдайтын елдерде, дін мен құқықтың өзара әрекеттесу принциптері, олардың бір-бірінен дербестігіне негізделген, ал, конституциялық құқықтардың бастыларының бірі болып, діни бостандық танылды. Заманауи саяси процестер мемлекеттік дүниетаным және барлық азаматтар үшін міндетті болып табыла-тын мәжбүрлі атеизм сынды, дін мен құқықтың да өзара байланысы формасының пайда болуына себеп болды.

Негізгі әлемдік діндер мыңдаған жылдар бұрын пайда болды және олардың қызметінің бірі әлеуметтік қауымдастықты және оның шеңберіндегі белгілі бір қарым-қатынас сақтау болды. Жалпы діндердің көпшілігі оны ұстанатындарды діни дереккөздерде белгіленген ережелерге, заңдарға, өсиеттерге, рәсімдерге, сенушілердің өз еркімен берген анттарын қатаң ұстанумен сипатталады. Әрбір сенушінің моральдық міндеті – бір-бірін құрметтеу, мұқтаждарға қамқорлық жасау, жанашырлық таныту. Бұл діннің құқықтық маңыздылығының «міндетті» құрамдас бөлігі екенін айту керек. Олардың өмір сүруінің әртүрлі мақсаттарына қарамастан, құқық пен діннің өзара әрекеттесуін кешенді зерттеу

қажеттілігі, қоғамдық қатынастарды реттеу процесінде құндылық-нормативтік жүйелер ретінде әрекет ететіндігімен анықталады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, дін мен құқықтың қарым-қатынасы әр түрлі формада болды. Демократияны қолдайтын елдерде дін мен құқықтың өзара әрекеттесу принциптері олардың бір-бірінен дербестігіне негізделеді, ал кейбір негізгі конституциялық құқықтар діни бостандыққа айналады. Қазіргі саяси процес-тер мемлекеттік дүниетаным болып табылатын және барлық азаматтар үшін дін мен құқық арасындағы қарым-қатынастың пайда болуына себеп болды. Кейбір қазіргі мемлекеттерде құқықтық жүйелердің қалыптасуына әртүрлі дүниетанымдық формалар, атап айтқанда дін белсенді әсер етеді. Сонымен қатар, бұл ықпал діннің мемлекеттік өмірдегі ресми орнына қарамастан - зайырлы және діни мемлекеттерде де көрінуі мүмкін. Мемлекеттердің дін қатынастарында басымдылық зайырлылық десек, онда зайырлы елдерде діннің орны және оның реттелу барысы жеке назар аударуды талап етеді. Мемлекет және дін байланыстары қатарында Қазақстан Республикасының Конституциясында баянды етілген зайырлы мемлекет те бар.

Қазақстанда дін саласындағы құқықтық реттеу тәуелсіздік алғаннан және өзінің құқықтық базасын қалыптастырғаннан бері отыз жылдан астам уақыт өткеніне қарамастан, көптеген мәселелер тудырады. Себебі дін әрқашан жеке адамның дүниетанымы мен өмір салтын қалыптастыруға, сондай-ақ жалпы қоғамдағы қатынастарға әсер ететін маңызды факторлардың бірі болды және болып қала береді. Дін-қоғам өмірімен ажырамас байланыста жұмыс істейтін рухани мәдениеттің маңызды элементі. Қазіргі әлемде қоғамдық қатынастардың ең қуатты реттеушілерінің бірі – «құқық» және «дін». Бұл ұғымдар ежелден қоғам өміріне енген және оның маңызды элементтерінің бірі болып қала береді. Әрине, «дін» кейбір ұлттар арасында бұрынғы танымалдылығын жоғалтады, бұл жаһандануға байланысты, бірақ соған қарамастан, ескі өмір салты басым болған көптеген аумақтар дінді қоғамдық қатынастардың маңызды реттеушілерінің бірі ретінде сақтап қалды.

Құқық та, дін де қоғам ұстанатын және қазіргі мемлекеттік тұрғыдан қызметі қорғалатын, адам өмір сүретін мораль аясында этикалық принциптерге жүгінеді. Бұл жағдай бір жағынан құқық пен діннің арасындағы бәсекелестік пен даулардың болу мүмкіндігін білдірсе, ал екінші жағынан белгілі бір критерилер бойынша нақты жолдармен, яғни олардың қолданылу аясын анықтау және шектеу талабын бөлу.

Әдістер мен материалдар. Зерттеу барысында авторлар құқық пен діннің өзара әрекеттесуінің теориялық және құқықтық аспектілерін зерттеудің әртүрлі әдістерін: ғылыми танымдық, жүйелілік, дін және құқықтың нормаларының қатысты тұстарын талдау мен салыстыруды қамтитын салыстырмалы әдіс, олады құрылымдық талдау, формальды-қисынды, сондай-ақ бағалау, құқықтық нормаларды талқы-лауды қолданады. Құқықтық әдістердің көмегімен құқықтық материалдар талданды, авторлар тарихи танымдық әдіс арқылы зайырлы мемлекеттің даму заңдылықтары мен тенденцияларын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің теориялық негізін мемлекет және құқық теориясы, құқық және дін, конституциялық, азаматтық құқық саласындағы отандық және шетелдік мамандардың ғылыми конференция материалдары, монографиялар мен тезистері құрайды.

Нәтижелер мен талқылаулар. Дін және құқықтың өмір сүруінің әр-түрлі мақсаттарына қарамастан, өзара байланысын жан-жақы зерделеу қажеттігі, оның қоғамдық қатынастарды реттеу процесінде құндылық-нормативтік жүйелер ретінде әрекет ететіндігімен анықталады. Құқықтық ғылымда қоғамдық қатынастарды реттеуші ретінде құқықты түсіну дәстүрлі болып табылады.

Құқық пен діннің өзара әрекеті жалпы жүйелеуге қиын болатын қатынастардың күрделі және біртекті емес бөлігін құрайды. Мұндай өзара әрекеттесудің ерекшеліктерін, осы қоғамның тарихи-мәдени дәстүрі, әлеуметтік және адамгершілік негіздері қазіргі заманның құқықтық жүйелерін дамыту логикасындағы құқықтар, көпконфессиялылық және т. б. факторлар анықтайды. Осыған орай, бұл құқық пен діннің басқа құқықтық жүйелерде арақатынасы, сондай-ақ осындай нысандардың тиімділігі әлеуметтік-құқықтық тәжірибемен расталғандықтан, белгіленген мәселелер шеңбері бойынша заңнамалық реттеуге тиісті тәсіл-дердің зерттеулері елеулі тәжірибелік мәнге ие болады. Қазіргі шетелдік тәжірибені зерттеу әлеуметтік-құқықтық салада да, қазіргі заманның мемлекеттік-құқықтық жүйелеріндегі құқықтар мен діндер арақатынасы пен өзара іс-қимылы мәселелеріне арналған ғылыми-зерттеу қызметінде де бірқатар елдердегі мемлекеттік-конфессиялық саясаттың практикалық іске асырылуын айқындайтын дәстүрлі конфессиялар мен діндер және оңтайлы емес не объективті ескірген тәсілдер шешілмеген тұстардың бар екендігінің дәлелі болып табылады.

Біріккен Ұлттар Ұйымы Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға үлкен үлес қосты. 1945 жылы қабылданған БҰҰ Жарғысына (55-бап) сәйкес, нәсілін, жынысын, тілін және дінін ажыратпай, адам және азамат құқықтарын және бостандықтарын жалпылама ортақ құрметтеуге және сақтауға

ықпал ету басым бағыттардың бірі болып табылады. 1948 жылы 10 желтоқсанда қабылданған БҰҰ Адам құқық-тарының жалпыға бірдей декларациясының 18 бабында әр бір адамның ар-ождан, ой-пікір, сондай-ақ дін бостандығына құқығы бар екендігі және бұл құқық адамдардың діни наным мен сенімін өзгерту еркіндігін, өз дінін, наным-сенімін жеке өзі не болмаса басқа адамдармен бірігіп ұстануға, жария түрде немесе жеке жолмен уағыздау, құдайға құлшылық ету, діни салт-жораларын орындау бостандығын қамтитындығы көрсетілген [1].

Мемлекеттің демократиясы діни негізде, діни немесе атеистік нанымдарда әртүрлі ұйымдық құрылымдардың болу мүмкіндігін мойындайтындығында да көрінеді. Зайырлылық мемлекеттік институттардың діни институттардың ықпалынан айтарлықтай босатылғанын білдіреді. Дін, діни бірлестіктер және олардың көшбасшылары саяси шешімдер қабылдауға, мемлекеттік органдарды қалыптастыруға, құқықтық реттеуге әсер етпейді. Зайырлылық әмбебап ұғым емес екенін атап өткен жөн, әр саяси-құқықтық мәдениетте зайырлылық немесе оның моделі туралы өзіндік идеялар қалыптасуы мүмкін [2].

Зайырлы мемлекет ретінде Қазақстандық билік дін ісіне араласпайды, сәйкесінше діни ұйымдар мемлекет ісіне араласпауға тиіс. Елімізде бір дінге артықшылық жасалып, оған мемлекеттік мәртебе берілмейді.

Конституцияға сәйкес, Қазақстан Республикасы – «ешқандай» дін мемлекеттік немесе міндетті түрде белгіленбейтін, зайырлы мемлекет екендігі баяндалған [3]. ҚР-ның Конституциясының 22-бабында «Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар» және 14-бабында көзделген «дінге көзқарасына» байланысты «ушкімді кемсітуге болмайды» деген қағидаттарына орай мемлекет:

- мемлекет өз тарапынан азаматтардың дінге қатыстылығы мен дін таңдауына араласпайды;
- мемлекеттік органдар өз жұмысын діни бірлестіктерге жүктей алмайды;
- заң бойынша діни бірлестіктерді қаржыландырмайды;
- қандай да бір заңға қарсы әрекеттер болмаса, мемлекет діни бірлестіктердің қызметіне араласпайды;
- түрлі діндегі көзқарастары бар не дінге сенбеушілік танытатын адамдардың өзара татулықта, төзімділікте болуына ықпалдасады;
- адамдардың, діни бірлестіктердің өзара сыйластықта, төзімділікте болуына ықпал етеді.

Бұл зайырлы мемлекеттің барлық басқа қасиеттеріне негіз болатын іргелі белгі, өйткені ол мемлекеттің діни бірлестіктерге әсерін, олардың мемлекетке әсерін де шектейді. Осы белгі арқылы әр адамның жеке іс болып табылатын діни сенім бостандығына кепілдік беріледі. Зайырлы мемлекетте діни бірлестіктерді мемлекеттен бөліп қарастырумен ерекшеленеді. Жоғарыда айтылғандардың бәрі мемлекеттің діни ұйымдармен ешқандай байланысы жоқ дегенді білдірмейді. Өйткені, ол мәдени, ағартушылық, құқықтық реттеу, діни қызметпен және т.б. қамтамасыз етуді жүзеге асырады. Сондай-ақ бұл, 2011 жылғы 11 қазанда қабылданған ҚР Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңда көрініс табады. Аталған Заңның 3-бабында әркімнің діни немесе өзге де нанымдарды ұстануға, оларды таратуға, діни бірлестіктердің қызметіне қатысуға және Қазақстан Республикасының заңына сәйкес, миссионерлік қызметпен айналысуға құқығы бар делінген [4]. Осыдан діни бірлестіктердің мемлекеттік биліктің қызметіне араласпайды, жұмысын атқармайды; саяси партиялар жұмысына қатыспайды, оларға қаржылай қолдау білдірмейді; мемлекет бекіткен заң талаптары мен құқық тәртібін сақтауға міндеттенеді. Аталған Заңда діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлінуінің басты қағидаты бекітіледі. Бұл ҚР-ның Конституциясында тікелей көзделмесе де, Конституцияның 1-бабында мемлекеттің зайырлы сипаты туралы баяндалады. Мұндай сипатты бөліну ретінде қарастыруға келмейді. Қазақстанда Конституцияның жоғарғы заңды күші барын ескерсек, бұл норма зайырлы сипаттан туындап отыр, сондықтан оны абсолютті деуге болмайды. Ол мемлекет пен діни бірлестіктердің қызмет саласын анықтайды. Діни бірлестіктер мемлекеттің қызметін орындай алмайды, ал егер заңнамаға қайшы келмесе, мемлекет діни бірлестіктердің қызметіне араласа алмайды. Өз кезегінде діни бірлестіктер мемлекетке, атап айтқанда азаматтарға әлеуметтік көмек көрсету, мәдени-ағарту білім беру сынды кейбір функцияларды орындауға септігін тигізеді, ал мемлекет кейбір діни бірлестіктерге мешіттер, ғимараттар, діни мақсаттарда қолда-нылатын заттарды сатып алуға, қажылықты ұйымдастыруға көмек көрсетеді. Бірақ айырмашылықтарға қарамастан, барлық діни бірлестіктер бір құқықтық салада. Мемлекет, кез-келген діни бірлестікке заңды түрде артықшылық бере алмайды. Осыған байланысты халықтың мәдениеті мен рухани өмірін дамыту-дағы ханафи бағытындағы ислам мен православиелік христиандықтың тарихи рөлін мойындау туралы Заңның кіріспесін еске түсіруге болады.

Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары-ақ, діни саясатын татулық пен конфессияаралық бейбіт қатынастарға бұрған мемлекетке түрлі діни ағымдардың ағылып келе бастағаны мәлім.

Бұған мамандар сол кезде үлкен алаңдаушылық білдірді. Бұл «қауіп төндіретін жайт, өйткені дін туралы жеткілікті білімі болмаған адамның кейбір қоғамға жат діни ағымдардың шырмауына түсіп қалу

мүмкіндігі», - деді [5, 3 б.]. Өйткені, дін қоғамдық сананың формасы және көне дәуірден бері өркениетті адамзат тарихында орын алған рухани құбылыс ретінде қоғам мен адам өмірінде, халықтың мәдениеті мен дәстүрінде елеулі рөл атқарады. Сондықтан зайырлы мемлекеттерде діни салаға қатысты заңнамаларда рухани өмірді жүйелі басқару, яғни діни бірлестіктердің қызметне қадағалау жүргізу мен оларды қаржыландыру, миссионерлік қызметті жан-жақты анықтау – мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатынан туындаған қажеттілік [6, 8 б.]. Сондықтан дін мәселелері қоғам мен мемлекет үшін аса маңызды да күрделі болып табылады. Ол қоғам өмірінің барлық тұстарына әсер ете отырып, қоғамдық дамуға үлкен ықпалын тигізеді.

Құқықтық және діни жүйелерді қарастыра отырып, олардың әрқайсысы элементтері бір-бірімен өзара байланысқан және белгілі бір тұтастықты білдіретіндігін атап өткен жөн. Құқық пен діннің өзара әрекет-тесуі туралы дәл осы ұстанымды ғалым өз еңбегінде келесідей маңызды байланыстарын бөліп көрсетеді: 1) олардың біртекті элементтерінің, яғни діни идеология және құқықтық сана, діни және құқықтық нормалар, ғибадат үйлері және зайырлы соттардың бір-біріне әсері; 2) екі жүйенің де біртестес элементтерінің басқа әлеуметтік жүйелер мен қоғамдық өмірге, мысалы, діни және құқықтық идеологияларға – адамгершілік идеяларға, қоғамдық қатынастарды заңды және діни нормалармен біріктіріп реттеу; 3) діни идеяларды құқықтық санаға қабылдай нәтижесінде діни идеологияның құқықтық сана арқылы құқықтық нормалардың қалыптасуына тікелей әсері болуы мүмкін діни және құқықтық жүйелердің біртекті емес элементтерінің әсері; 4) құқық салаларының діннің әртүрлі салаларымен өзара іс-қимылы (діни ұйымдар-мемлекет қарым-қатынасын, мүліктік және басқа да құқықтарын, діни жоралғыларды заңдастыруды жан-жақты құқықтық және діни нормалармен реттеу); 5) құқықтың әртүрлі салаларының тұтастай дінмен байланысы (мысалы, олардың зайырлылығының әр түрлі дәрежесі) [7, 52 б.].

Қоғамның алуан түрлі саяси, әлеуметтік-экономикалық басқа да жүйелері бар, солардың арасында дін-адамзаттың қолы жеткен ең басты құндылықтары ретінде танылады. Дінді мемлекеттен бөліп қарғанымызбен, қоғамнан бөліп қарай алмаймыз. Себебі дінді ұстанушылар азаматтар болып табылады. Сондықтан да мемлекет діни мәселелерді реттеп, миссионерлік және діни бірлестіктердің қызметін қадағалаушы. Осыдан, мемлекеттің діни тұрғыдан қоғамдағы келеңсіз жайттарға бей-жай қарай алмай-тындығын нақтылаймыз.

Құқық пен діннің өзара әрекеті жалпы жүйелеуге қиын, күрделі және біртекті емес қатынастарды құрайды. Өзара мұндай қарым-қатынастың ерекшеліктерін анықтайтын факторлар болып, сол қоғамның тарихи-мәдени дәстүрі, қазіргі құқықтық жүйенің қисынды дамуының әлеуметтік және адамгершілік құқықтық негіздері, көп конфессиялық және т.б.

Осыған орай, сол не басқа құқықтық жүйедегі дін және құқықтың арақатынасын анықтау, сондай-ақ әлеуметтік-құқықтық тәжірибеде мойындалған осындай нысандардың тиімділігі, белгілі сұрақтар шеңбері бойынша заңнамалық реттеу барысында елеулі тәжірибелік мәнге ие.

Қазіргі заманның мемлекеттік-құқықтық жүйелеріндегі құқықтар мен діндер арақатынасы мен өзара іс-қимыл мәселелеріне арналған сұрақтарды әлеуметтік-құқықтық салада да, ғылыми-зерттеу қызметінде де қазіргі шетелдік тәжірибені зерттеу бірқатар елдерде мемлекеттік-конфессиялық саясаттың практика-лық іске асырылуында тиімсіз не объективті ескірген тәсілдердің бар екендігін куәландырады.

Діни нормалар құқықтан ерекшеленеді, өйткені дін «басқа» өмірде жанды құтқаруға үміт береді, ал құқық адамның физикалық «дүниелік» тіршілігін реттейді және күнделікті істерді шешудің заңдық құралдарын ұсынады. Дін жоғары табиғаттан тыс күштерге сенуді болжайды, заң оның басқару органдары атынан мемлекетті құрметтеуді білдіреді; заңды бұзу жеке немесе мүліктік сипаттағы санкцияларға әкеп соғады, ал діни нормаларды бұзу ең алдымен моральдық азапқа әкеледі [8, 12 б.].

Өз кезегінде ресейлік автор «егер біз құқықты кез-келген ерекше мазмұннан алшақтататын болсақ, онда біз кез-келген құқықтың ортақ болмысы ретінде көптеген адамдардың бірлескен өмірінің белгілі бір тәсілімен нормалауды аламыз» деп мәлімдеді [9]. Ал, И.А. Покровский құқықтың «адамдар арасындағы қатынастарды реттеудің ортақ мақсаты бар» екендігін атап өтті [10, 38 б.]. Қазіргі құқық ғылымында «құқықтың ерекше мақсаты – күшті әлеуметтік-нормативтік реттеуші, жеке адамдар мен олардың ұжымдық құрылымдарының мүмкін және міндетті мінез-құлқын анықтаушы болу», - деген пікір қабылданды [11, 388 б.]. Әлеуметтік қатынастардың әмбебеп реттеушісі ретінде, құқық мемлекет құрал-дарының бірі болып қала береді [12, 68 б.]. Құқықтың реттеуші мақсаты қоғамдық өмірге нормативтілік енгізу қажеттілігімен анықталады. Құқықты реттеуші ретінде қарастыра отырып, оның қоғамдағы миссиясы нормативтік бастауларды бекіту, қоғамдық қатынастарға реттеуші құқықтық әсер етеді. Осылайша, құқық әлеуметтік нормативтік реттеу жүйесінің элементі ретінде басқа нормалармен өзара әрекеттесуде қоғамдық қатынастарды реттейді. Осындай элементтердің бірі болып, өзінің

құндылық-нормативтік белгілерінің бір бөлігінде дін табылады. Зерттеушілер құқықтың маңызды мәселесі ретінде діни құқықтың әлеуметтік табиғатын санайды. Себебі, ежелгі және әлемдік діни кітаптарда қылмыстық, азаматтық құқықтық және іс жүргізу құқықтық нормалардың барлық белгілері бар мінез-құлық ережелері тұжырымдалған. Мұндай нормалардың әлеуметтік табиғаты олардың орындалуы мемлекеттік мәжбүр-леумен қамтамасыз етілгендігімен анықталады. Бұл, бірінші жағынан діни құқықтың кез-келген басқа әлеуметтік реттеу жүйелерінен, соның ішінде діни жүйеден айрықша болатын ерекше белгілері болса, екіншіден, діни құқықтың нормалары діни ережелермен және қасиетті кітаптардың догмаларымен байланысты. Сондықтан діни құқықтың мемлекетпен ажырамас байланысын көрмейтін және оны діннің құрылымдық элементтерінің бірі ретінде қарастыратын зерттеушілермен келісуге болмайды.

Құқық пен діндегі айырмашылықтарға қарамастан, олар әрқашан адамды бағыттау және жетілдіру, оның қоғамдағы мінез-құлқын реттеу арқылы бір-бірін толықтырады. Мемлекет құқық пен діннің өзара байланысына қалай қарайтынына байланысты ғылымда теократиялық, діни, атеистік және зайырлы мемлекет деп бөлінеді. Бірақ аталған мемлекеттердің әрқайсысында діндер қоғамдық қатынастарды реттеуші ретінде ерекше орын алады. Мысалы, теократиялық қоғамда дін құқыққа үстемдік етеді, атеистік қоғамда құқық дінге үстемдік етеді, бірақ қоғамның барлық аталған түрлеріне адам құқықтары мен дін арасындағы кейбір теңгерімсіздік тән. Діндердің бірінің мемлекетте үстем жағдайға ие болу әрекеті діни тоталитаризмге әкелуі мүмкін, бұл өркениетаралық қайшылықтардың өршуіне, діни көзқарасқа байланысты терең әлеуметтік бөліністерге әкелуі мүмкін.

Ал заң шығарушы органдар өз қызметін дамып келе жатқан қоғамдық қатынастарға негіздейтіндіктен, мемлекетте болып жатқан әлеуметтік өзгерістерді, құқықтық шындықтар мен құқықтық нормалар қолданылатын жағдайлардың динамикасын елемеу ақылға қонымсыз болар еді. Сондықтан қазіргі әлемдегі құқықтық және діни құбылыстардың өзара байланысын барабар түсіну; атап айтқанда, елімізде ол заң ғылымының заманауи әдістерін қолдана отырып, зерттеу контекстін едәуір кеңейтуді талап етеді. Сонда бұл нормативтік идеялардың құндылық мазмұнын түсіндіруде жаңа нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік тудырады. Осылайша, дамудың шсы кезеңінде біздің қоғам құқықтық нормаларды қалыптастыру көздері ретінде діни нормалар туралы мәселені негізді түрде қоя алады. Құқықтық білім беру үдерісіндегі құқықтық және діни нормалардың өзара іс-қимылы себеп-функционалдық және логикалық-семантикалық байланыстары мемлекеттің құндылық мәдениетінің құрамдас бөліктерінің өзара іс-қимылын көрсетеді.

Құқықтық және діни ережелердің арақатынасының сипаты айтарлықтай ерекшеленеді. Құқықтық ережелер - бұл белгілі бір адамның мінез-құлқы мәдениетінің іске асырылған моделі, ал діни өсиеттер адамдар қабылдаған жалпыға бірдей талап ету қасиетіне ие.

Діни ережелер позитивті құқықты бағыттайтын және адам құқықтары жүйесіне кіретін жалпыға ортақ нормалардың негізінде жатқан бағдарларды құрайтындығы аталады. Адамның ажырамас құқықтары діни деректемелерде, негізгі декларацияларда және басқа да халықаралық құжаттарда көрініс тапқан бастапқы идеяларға негізделген.

Әлемде 113 мемлекет өзін зайырлы ел деп жариялағаны белгілі [13]. Зайырлы мемлекетте діннің өзіндік орны бар. Онда дінді мемлекеттен бөліп қарағанымен, халықтың болмысынан, тұрмысынан бөліп қарай алмайды. «Зайырлы» ұғымының өзі, мемлекеттердің дінге деген ұстанымын, көзқарасын демократиялық сипатта екендігін, діни сенім бостандығының болуын білдіреді. Зайырлы және діни-рухани құндылықтардың арақатынасы негізінде, дін және мемлекет арасындағы байланыстар орнығады [14].

Біздің ойымызша, зайырлы мемлекетте дін елдің бүкіл құқықтық жүйесіне рухани әсер етеді. Азаматтық қоғамның рухани қауіпсіздігі, көбіне ел азаматтарын діни экстремизмнен қорғауға қабілетті тамаша заңнамалық базаны құрумен байланысты.

Құқықтық және діни жүйелерді қарастыра отырып, олар өзара байланысты, белгілі бір тұтастықты білдіреді. Ғалымдар дін мен құқықтың өзара қатынасы жөніндегі көзқарастарды қарастыра келе, бірінші, олар құқықтық сана мен діни идеология, діни және зайырлы соттар, діни және құқықтық нормалар сын-ды біртұтас элементтердің бір-біріне әсерін; екінші, олардың әрқайсысы элементтері өзара байланысты болатын белгілі бір тұтастықты білдіретінін; үшінші, діни идеялар мен көқарастарды діни идеология негізінде құқықтық сана арқылы қбылдау нәтижесінде құқықтық нормалардың қалыптасуына әсерін; төртінші, құқық аясының діннің әртүрлі саласымен бірлескен өзара іс-қимылын; бесінші, құқықтың әртүрлі саласының дінмен жалпы байланысын бөліп көрсетеді [15, 97-98 бб.].

Қоғамдық қатынастардың маңызды реттеушісі болып, нормативтік реттеу жүйесінің құрылымдық элементтері құқықтық және діни жауапкершілік табылады. Құқық және діни реттеушілік және олардың өзара әрекеттері – оның мақсатының, қызметінің, нәтижесінің ортақ болуымен және заңдастырылу

қызметімен байланысты. Әділеттілік және гуманизм қағидаттарында, сонымен бірге реттеу, жазалау, тәрбиелеу, ескерту сынды діни және құқықтық жауапкершілікті моральдық көзқарастар біріктіреді. Құқықтың реттеуші мақсаты қоғамдық өмірге нормативтілік енгізу қажеттілігімен анықталады. Құқық қоғам өміріндегі нормативтік принциптерді қамтамасыз ету қажет болған кезде нормативтік-құқықтық жүйе түрінде пайда болады. Құқықты реттеуші ретінде қарастыра отырып, оның қоғамдағы миссиясы нормативтік принциптерді бекіту, қоғамдық қатынастарға реттеуші құқықтық әсер ету екенін мойындау керек. Құқық әлеуметтік нормативтік реттеу жүйесінің элементі ретінде басқа нормалармен өзара әрекеттесуде қоғамдық қатынастарды реттейді. Осындай элементтердің бірі – дін өзінің құндылық-нормативтік белгілерінің бір бөлігінде. Зерттеушілер діни құқықтың әлеуметтік табиғатын заңның ең маңызды мәселесі деп санайды. Көбінесе, діни нормалар міндеттеу мен тыйым салу, ал кей жағдайларда рұқсат ету талаптарымен байланысты. Алайда қоғамды демократияландыру қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу арқылы көрініс табады [16, 14 б.].

Әрқайсысына бостандықтың тең және әділ шарасын қамтамасыз ету жолы, жеке тұлғаның рухани бостандығы мен тәуелсіздігін бекітуден, ал діни сенімділік немесе бүгінде жиі айтылатын діни бостандық, сондай-ақ, сенім мен дүниетаным бостандығынан басталады, өйткені құқықтық сананың қалыптасу процесі, яғни адамның өз бостандығын түсінуі, басқалардың мәжбүрлі озбырлығынан тәуелсіз болуы керек және ең алдымен діннің негізгі элементі ретінде сана еркіндігі мен рухани бостандықты талап етеді. Діни сананың мәні түпкі немесе абсолютті түсініуден тұрады. Сенім діннің негізгі факторы, оның мәні. Діннің адамның өзін және әлемдегі, табиғаттағы, қоғамдағы орнын білуге қатысты көптеген өзекті сұрақтарға жауап беретінін ескерсек, бұл да дүниетаным. Осылайша, дінді ең жалпы түрде табиғаттан тыс сенімге негізделген дүниетаным, көзқарас және сенім ретінде анықтауға болады. Барлық басқа элемент-терді, біздің ойымызша, осы ұғымдардың сыртқы сипатына жатқызуға болады. Діннің қоғамдағы орны мен рөлі оның функцияларында, яғни діннің жеке адамға және жалпы қоғамға әсер ету сипаты мен тәсілдерінде айқын көрінеді. Осылайша, дін қоғамдық өмірдің барлық салаларына еніп, оларға әсер етеді.

Жалпы адамзат, атап айтқанда, әрқашан ғаламды, қоғамды, өзін тереңірек білуге ұмтылады және ұмтылуда. Сонымен қатар, олар өз өмірін оңтайлы құруға, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, шұғыл қажеттіліктерді қанағаттандыруға болатын кейбір бағдарларды іздейді. Адам белгілі бір қажеттіліктер үшін пайдалану мақсатында өз саласында белгілі бір білім алады. Әр дәуір адамдардың қарым қатынасын реттеудің өзіндік тәсілдерін, қарсы тұру жолдарын ұсынады. Алғашқы қауымдық қоғамда ежелгі адам-ның дүниетанымының рухани негізіне айналған ежелгі діни нанымдар пайда болды. Әлемді діни тұрғы-дан түсіндіру жақсылық пен жамандық, басқа қауымдастықтармен қарым-қатынас, әділеттілік, қылмыс және жаза туралы көзқарастардан туындады деп болжанады. Сол кезеңдегі қоғамдық тәртіп жеке және ұжымдық діни, адамгершілік ережелерін біріктіретін мононормальды-синкреттік біліммен реттелді. Ол кездегі қатынастарды реттеудегі маңызды рөл қоғамда қанды кек институтының орын алуымен сиипат-талады. Бұл ежелгі әділеттіліктің бір түрі болды, ол озбырлық пен шексіз агрессияны білдірмеді, бірақ ол діни-мифологиялық идеялардың көзқарасы, алғашқылардың бірі қоғамда әділеттілік орнату әрекеттері болды.

Құқық пен діннің қоғамдық қатынастарды реттеуші ретіндегі өзара әрекеттесуінде құқықтық және діни нормалар құқықтық және діни жүйелердің ең белсенді элементтері ретінде алдыңғы қатарға шығады. Діни нормалар әлеуметтік нормалардың барлық қажетті белгілеріне ие, олар : 1) діни норма белгілі бір қатынастардың эталоны ретінде сенушілердің мінез-құлқының үлгісі ретінде әрекет етеді; 2) оның нұсқамалары белгілі бір адамға емес, азды-көпті кең ауқымды адамдарға (діни қызметкерлер, қарапайым адамдар) қатысты көрінеді.

В.И. Нижечектің көзқарасынша, «қоғамның дамуы процесінің нақты кезеңінде діни нормалар адамдардың санасында құқықпен бекітілмеген жағдайлар орын алуы мүмкін, бірақ құқықтың өзі және нормаларды қолдану процесі автоматты емес және үнемі қоғамдық санамен есептелінеді. Әрине мұндай жағдайда заң шығару процесі күрделі және ұзақ екендігін келтіреді» [17, 343 б.]. Діни нормалар құқықтық нормалардан ерекшеленеді, өйткені олардың негізі діни идеялар мен көзқарастарға ие. Алайда діни нормалардың ролі конфессияаралық діни қызметті реттеумен шектелмейді. Дін зайырлы қатынастарды да ерте нысанда реттеді, ал тарихтың белгілі бір кезеңдерінде және елдерде құқық діни догмаларда көрініс тапты. Құқықтық және діни нормаларды құру және игеру процесінің ерекшеліктері әрқашан құқық пен дін арасындағы белгілі бір қайшылықтарға әкеледі. Құқықтық және діни кейбір белгілерін салыстырып қарасақ, құқықтық және діни нормаларда кездесетін тыйым салулар құқық тұрғысынан тез өзгереді. Занда және дінде сақталатын тыйым салу нормалары арасындағы өзара әрекет күрделі сипатта болады және белгілі бір қайшылықтарды жоққа шығармайды, мысалы, жүріс-тұрыстың нақты ережелері әрдайым бірдей бола бермейді, олар құқықтық сенімділікпен айқындалады.

Адамгершілік – бұл құқықтың негіздерінің бірі, бірақ олар адамдардың өкілдігінің моральдық талаптарының бәрін бекіте бермейді.

Атап айтқанда, «жақсылық пен жамандық туралы халық арасында, ғасырдан ғасырға қарай өзгеріп отырды, олар көбінесе бір-біріне тікелей байланысты» [18, 38 б.]. Қарап отырсақ, құқық сол не басқа әрекеттерге рұқсат етсе, керісінше дінде тыйым салынған болады. Әлеуметтік өмірді қалыптастырудағы мемлекеттің рөлі, азаматтардың өмір сүру деңгейінің нақты бір тұстарын жақсарту, әлеуметтік белсенділікке тәрбиелеу мен рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру болуы керек. Сондықтан да ол жазалау механизміне айналмауы тиіс. Діни моральды сақтау ол тұлғаның әлеуметтік жауапкершілік саласында болуы керек [19, 42 б.].

Кейбір зерттеулер, құқықтық және діни нормаларды тарихи-мәдени және басқа да әлеуметтік факторлар мәнінен тыс анықтау мүмкін еместігін көрсетеді [20, 30 б.].

Діни нормалар діни қатынастарды іске қосатын арнайы механизмнің көмегімен қоғамдық қатынастарды реттейді. Діни реттеу тетігінде діни сана ерекше орын алады. Құқықтық және діни нормалар өзара әрекеттесе отырып, құқықтық және діни жүйелердің ең басты элементі ретінде алдыңғы орынға шығады. Сондықтан діни нормаларда әлеуметтік нормалардың барлық қажетті белгілері бар және олар келесідей көрінеді: 1) діни норма белгілі бір қатынастардың эталоны ретінде сенушілердің мінез-құлқының үлгісі ретінде әрекет етеді; 2) оның нұсқаулары нақты бір адамға емес, адамдардың аздық-көпті топтарына (діни қызметкерлер және т.б.) қатысты. Дамудың алғашқы кезеңдеріндегі құқық нормалары діни нормалардан бөлінбеді және олармен тығыз байланысты болды. Сонымен бірге ең көне құқық нормалары діни заңдар болды, тек содан соң барып, құқықтық нормалар діни нормалардан бөлінді.

Діни ережелер позитивті құқықты бағыттайтын және жалпыға бірдей танылған адам құқықтары жүйесіне кіретін нормалардың негізінде жатқан бағдарларды құрайды. Діни дереккөздерде бекітілген адамның ажырамас құқықтары негізгі декларациялар мен өзге де халықаралық құжаттарда көрініс тапқан бастапқы идеяларға негізделген. Алайда, діни нормалардың рөлі шіркеу ішіндегі және конфессияаралық діни қызметті реттеумен шектелмейді. Құқық пен діннің байланысы әлем халықтарының барлық дерлік құқықтық жүйелеріне тән. Ежелгі жазбаларда діни және ғұрыптық ережелердің қамтылмаған тұстары жоқ. Дін ежелгі шығыс мемлекеттерінің заңнамасына ерекше әсер етті: соның ішінде Мұса, Хаммурапи, Ману заңдары және басқа да діни нормалар заңды сипатта болды, кейбір саяси, мемлекеттік, азаматтық-құқықтық, іс жүргізу, неке және отбасылық қатынастарды реттеді. Мұндағы құқықтық норманың өзі, сирек жағдайларды қоспағанда, діни негізге ие болды. Құқық бұзушылық – бұл дін мен құқық нормаларын бір мезгілде бұзу танылды.

Құқық пен діннің өзара әсері орта ғасырларда өзінің шыңына жетеді. Феодалдық дәуірге көшу әлемдік діндердің нақты қалыптасуымен байланысты болды, сондықтан осы кезеңде канондық құқық дамуда, мұсылман құқығының нормалары барған сайын бекітілуде. Бұл құқықтық жүйелердің ерекшелігі, олар тек бір мемлекеттің шеңберімен шектеліп қана қоймай, өз іс-әрекеттерін қай жерде болғанына қарамастан барлық сенушілерге және тиісті дін басым болған барлық елдерге таратты. Тарихи құқық мектебі өкілдерінің пікірінше, құқық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер негізінде құрылды. Дж. Берман Еуропада дін V–X ғасырларда «саясатпен, экономикамен және құқықпен біртұтас болды» деп санайды, ал XI–XII ғасырларға дейін «құқық жазбаша мәтіндерде бекітілген ережелер мен тұжырымдамалардың тәуелсіз болған жоқ, ол керісінше сана мен ар-намыс, ұяттың құрамдас бөлігі болды [21, 66 б.].

Зерттеушілер діни құқықтың әлеуметтік табиғатын құқықтың маңызды мәселесі деп санайды. Барлық ежелгі және әлемдік діндердің барлық қасиетті кітаптарында тұжырымдалған жүріс-тұрыс ережелерінде құқықтық нормалардың барлық белгілері бар (қылмыстық-құқықтық, азаматтық-құқықтық және іс жүргізушілік). Мұндай нормалардың әлеуметтік табиғаты олардың орындалуымен анықталады және мемлекеттік мәжбүрлеумен қамтамасыз етілді. Мысалы, діни-құқықтық нұсқамаларды бұзушылар соттардың шешімімен өлім жазасына, дене және өзіне зиян келтіретін жазаларға ұшырады, мүлктік жауапкершілікті алып жүрді. Бұл діни құқықтың кез-келген басқа әлеуметтік реттеу жүйелерінен, соның ішінде діни жүйеден ерекше ететін арнайы белгілері болды. Екінші жағынан, кез-келген діни құқықтың нормалары діни ережелермен тығыз байланысты және қасиетті кітаптардың догмалары. Әлеуметтік табиғаты бойынша олар заңды нормалар болып табылады және олар тек діни салаға емес, құқықтық салаға жатады. Сондықтан да, діни құқықтың мемлекетпен ажырамас бөлігі ретінде емес, оны діннің құрылымдық элементтерінің бірі ретінде ғана қарастыратын зерттеушілермен келісуге болмайды.

Көптеген конституцияларда мемлекеттің зайырлы сипатын бекіту, шіркеуді мемлекеттен, мектептер-ді ғибадат үйлерінен бөлу – қоғамдық ғибадат үйі мен мемлекеттік қатынастарды зайырлы

құқықты реттеу объектісіне айналдыруда. Шығыс елдерінің қазіргі құқықтық жүйелерінде бар конфессиялық құқықтың тағы бір мысалы – мұсылман құқығы болды және ол қоғамдық қатынастардың жалғыз реттеушісі болды. Қазіргі заң әдебиетінде мұсылман құқығында әлеуметтік нормалардың екі түрін ажырату дәстүрі бар: діни және құқықтық. Шарифаттың діни нормалары ғибадат ету тәртібін реттейді, адамдар өмірінің барлық салаларына белсенді араласады, мұсылманның діни міндеттерін егжей-тегжейлі анықтайды. Исламның құқықтық нормалары қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті көздейді, азаматтық-құқықтық, неке-отбасылық және басқа да қатынастарды реттейді.

Құқықтық нормалардың жүріс-тұрыстың басқа (ең алдымен діни) ережелерімен арақатынасын және олардың өзара әрекеттесуін талдау исламдық әлеуметтік-нормативтік реттеу жүйесінде заңды мағынада мұсылман құқығы бар екенін айтуға мүмкіндік береді. Осылайша, мұсылман құқығы - бұл әлеуметтік-нормативтік реттеудің бірыңғай исламдық жүйесі. Оған заңды нормалар да, діни, моральдық постулаттар да, әдет-ғұрыптар да кіреді. Кез-келген діни құқықта, оның ішінде мұсылман құқығында да тек діни және құқықтық нормалар ғана емес, сонымен бірге әлем, құдай, адам және т. б. туралы тиісті идеялар біріктіріледі.

Қоғамның діни өміріндегі өзгерістерді заңнамадағы тиісті өзгерістерсіз елестету мүмкін емес. Осы саладағы қатынастарды реттейтін, мәселелерді зерттеу діни ұйымдардың жағдайын анықтайтын азаматтық-құқықтық қатынастардың қолданыстағы реттелуін жетілдірумен байланысты, жинақталған әлемдік тәжірибені ғылыми тұрғыдан түсіну заң ғалымдарының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Құқықтық және діни нормалар бір-бірімен байланысты және олар кейбір бағыттар бойынша өзара әрекеттеседі. Құқық жүйесінде құқықтық нормалар арқылы діни ұйымдардың басым көпшілігі үшін түбегейлі маңызды моральдық және жүріс-тұрыстар құндылықтары бекітілген. Осылайша, діни нормалар құқықтық материяға енгуге бейім. Ел азаматтарының басым көпшілігінің бір немесе басқа дінді ұстануы ешкімге күмән тудырмайды. Сондықтан заң шығару процесінде заң шығарушы билік қоғамдағы қайшы-лықтарды болдырмау үшін бірқатар объективті факторлардан басқа, осы факторды да ескеруі керек. Адамдардың қабылданған заңдарға қатынасы және оларды жүзеге асыру көбіне осыған байланысты. Осылайша, діни және құқықтық нормалардың арақатынасы туралы айтылғандардың бәрі олардың тығыз өзара әрекеттесуін, айқын ұқсастығын және белгілі бір дәрежеде туыстығын көрсетеді. Сонымен қатар, аталған діни нормалардың ерекшеліктеріне байланысты олардың құқықтық нормалар жүйесіндегі орны түпкілікті анықталмағандығын байқаймыз. Әлемде құқық нормаларын діни нормалардан бөлетін сызық салу өте қиын. Бірақ қазіргі уақытта белгілі бір діннің басымдығы танылатын көптеген елдер бар. Егер олардың әлеуметтік нормативтік жүйесінде діни нормалардың үстемдігі бекітілсе, онда мұндай елдердің құқықтық жүйелері діни деп аталады. Мысал ретінде Ислам және индуизм әлемінің құқықтық жүйелерін, сондай-ақ еврейлердің құқықтық жүйесін келтіруге болады. Бұл елдерде заң да, оның рөлі де Батыс елдеріне қарағанда басқаша түсініледі. Зайырлы мемлекеттерде түбегейлі өзгеше жағдай қалыптасуда. Олар әлеуметтік нормативтік жүйеде құқықтық нормалардың үстемдігін бекітеді. Бұл жерде екі жағдай-ды: - біріншіден, бұл мемлекет дінсіз қоғамда өз еркіне басқа субъектілерге жүктеуге және олардың бұйрықтарын заң нормалары ретінде рәсімдеуге мүмкіндік беретін ұйым болып табылады; - екіншіден, бұл жерде жергілікті және топтық нормаларға қарсы жалпылықты бекіту ретінде қабылданатын құқықтық нормалар діни ұйымдардың ұмтылыстарын атап өткен жөн.

Осылайша, шет елдік болсын, өз елінің азаматтары болсын, тұрған елінің заңын құрметтеу, елдің аумағында діни құқықтар ескерілуі және құрметтелуі керек. Біз барлығымыз бір-бірімізді, мемлекеттің құқықтары мен заңдарын құрмет тұтпайын-ша, қауіпсіздік, теңдік және құқықтар туралы айту – мағынасыз. Сондықтан да елімізде діни бостандық берілу тұрғысынан шекараның нақты айқындалуы маңызды екенін көреміз. Осындай айқын діни шекара-ларда құқық қорғау органдары қай уақытта араласу керектігін түсінеді. Бұл шаралар елдің діни қауіп-сіздігін күшейтуге әкеледі.

Қазіргі еліміз үшін кез-келген діни ұстанымдар жариялы-құқықтық өмір мен мемлекеттік-құқықтық даму факторы ретінде қабылданбайды және ондай тәсілді жүзеге асыру мемлекет пен жалпы қоғам үшін де, әсіресе құқықтық салада ең үлкен сілкіністерге әкелуі мүмкін екендігі белгілі. Қоғамдық және мемлекеттік-құқықтық дамудың қазіргі деңгейі құқықтық дамудағы дін факторын тікелей елемеуді немесе бас тартуды талап етпейді, керісінше, оның азаматтардың діни көзқарастарында және қоғамда өздерінің дәстүрлі орнын иеленуінің жалпы әлеуметтік қажеттіліктермен сәйкестендіру қажеттілігін бекітеді. Бұл оны жүзеге асыру үшін жалпы мәселені түсіне отырып, барабар механизмді құруды талап етеді. Қалай болғанда да, елімізде қоғамдық даму, өмір және қарым қатынас жағдайларының қазіргі заманғы қажеттіліктері қазіргі кезеңде құқықтық жүйенің дамуындағы діни факторларды арнайы қайта бағалау қажеттілігін және кейіннен оны есепке алу тетіктерін іздеу және әзірлеуді анықтайды.

Дін мен құқықты әрқашан адамдардың санасы мен еркіне негізделген бағыты бір объектіге әсер етуінен көрінетін қоғамдастық пен өзара қолдау біріктіреді. Бірақ мұнымен құқық пен діннің жалпылығы аяқталып қалған жоқ. Сондай-ақ оларды қоғамдық қатынастардың құқық бұзушылықтар, қылмыстар және басқа да әлеуметтік зұлымдықтардың алдын алудан тұратын мақсаттың ортақтығы да біріктіреді.

Сонымен, кез-келген діни құқықта, тек діни және құқықтық нормалар ғана емес, сонымен бірге құқықтық реттеу мен діни реттеудің өзара әрекеті олардың мақсаттарының функцияларының нәтижелерінің ортақтығына байланысты оларды заңдастыру функциясы да байланыстырады. Мемлекет дін бостан-дығын қорғауда және қолдауда маңызды рөл атқарады және ғибадат үйлерінің қоғамдағы рөлін мақұл-дайды. Қазіргі әлемдегі көптеген мемлекеттер кем дегенде белгілі бір дәрежеде дін бостандығын мойын-дайды және өз азаматтарына табыну және өз дінін ар-ұжданы бойынша ұстану құқығына кепілдік береді.

Бүгінде дін қоғамда маңызды рөл атқара бастады. ҚР-ның Конституциясының 14-бабында дінге көзқарасы мен наным бойынша ешкімді кемсітуге болмайтындығы жөнінде және 19-бабында әркімнің қай дінге жататынын өзі анықтауға хақылы екендігі туралы ережелер көзделген. Конституцияның осы қағидаттарына сәйкес, дін саласын реттейтін қолданыстағы Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңының 3-бабы 1 тармағында «мемлекет дін мен діни бірлестіктерден бөлінген» деп нақты көрсетілген. Алайда, мемлекеттің сенім мәселелеріне бейтараптығы ғана жарияланады. Шындығында, ол әр түрлі діндерге бей-жай қарамайды және оларды таңдауды жүзеге асырады, заңмен бекітіп береді.

Дін рухани саланың элементі бола отырып, оны құқықтық саладан тыс ойлау мүмкін емес және діни құқықтық сана ретінде әрекет ете отырып, қазіргі қазақстандық құқықтық сананың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ғибадат ету негізі – дін, ал мемлекеттің негіздерінің бірі – құқық. Егер алғашқы компоненттер, бір-бірімен байланысты болса, онда дін мен құқық өзара байланысты болуы керек. Дін мен құқық сияқты әртүрлі институттардың ортақ негізі бар және олар бір-біріне аз әсер етпейтіні даусыз. Маңызды өмірлік жағдайларда діни сана құқықтық сананың маңызды элементі ретінде әрекет етеді, себебі адам өзінің эволюциялық дамуы барысында сананың пайда болуы, дін институтының қалыптасуындағы маңызды кезеңдерге айналды. Сондықтан да әрбір қоғамда дүниетанымды қалыптастыруда діннің маңызы зор. Дін феномені адам болмысында бар. Адам қоғамы ешқашан дінсіз болмайды. Қоғамды нақты ақиқатқа айналдыру құндылықтар жүйесінің қалыптасуына қатысты және сол құндылықтарды жүйелендіру мен нақтыландыру қызметі дінмен тығыз байланысты. Бір Құдайға деген сенім қоғамның барлық мүшелерін, зиялы қауымды, қызметкерлерді, қарапайым жұмыскерлерді де бір арнаға біріктіреді. Олар мемлекет ұсынып отырған діни бірлік пен рухани тұтастық саясатын қолдайды. Соның негізінде көп ұлтты Қазақстанда әр түрлі діни конфессиялардың арасында толеранттылық, бірлік, татулық орын алуына барлық мүмкіншіліктер жасалған.

Қорытынды. Құқық және діннің өзара әрекеттесуін талдай отырып, келесілерді атап өту қажет. Жұмыс барысында құқық пен діннің терең тарихи тамыры бар екендігіне көз жеткіздік. Олар әр кезеңде, әлемдік діндерде, аймақтарда өзінше көрінді. Алайда, дін мен құқықтың өзара қатынасы дәстүрлі құқықтық жүйелерде өзгеріссіз және тұрақты. Құқық пен діннің арасында көптеген ұқсастықтар бар. Дін ұлт менталитетінің негізін, оның тәжірибесін, әдеттерін өңдейді және оларды міндетті, қатаң діни нормаларға айналдырады. Құқық, дін сияқты, қоғамның даму деңгейін көрсетеді, әр түрлі жақтарын реттейді. Сонымен қатар әлеуметтік процестердің қалыпты жылжуымен бір-біріне қарсы тұрмайды, керісінше белгілі бір жағдайларда өзара қолдау білдіреді.

Эволюция процесінде дін мен құқық бір-бірін толықтырып отырғандығын айта кету керек. Осылай-ша, құқық қоғамда дінге оның жұмыс жасау ережелерін қалыптастыру арқылы әлеуметтік өлшем берді. Дін құқықтық нормалардың заңдылығын, олардың жалпы маңыздылығын негіздеді, құқықтық қатынас-тардың құнды екендігін көрсетті.

Тағы бір айтатын жайт, құқық пен дін арасындағы белгілі бір қатынастар сөзсіз болады. Оларды дұрыс елестету үшін мемлекет пен діннің табиғаты әр түрлі екенін түсіну керек. Дін рухани күшке ие, мемлекет материалдық күшке сүйенеді. Әрине, дін мен мемлекеттің өз реттеу саласы, ерекше құралдары бар және олар бір-біріне тәуелсіз болады. Бұл тәуелсіздік абсолютті емес екендігін атап өткен жөн.

Еліміздің зайырлы сипаты – діни бірлестіктердің заң алдындағы теңдігі, кейбір әлеуметтік мәселелерді шешу барысында мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара әрекеттестігі сынды мәселелер нақты белгілер арқылы айқындалатынын көрсетіп отыр. Құқық пен дін бірін-бірі толықтыраа отырып, құқық діннің мемлекеттік мәртебесін бекітеді, ал дін құқықтық тәртіпті айқындайды.

Прогрессивті жаһандану процесінде қазіргі заманғы әлем барған сайын біртұтас бола бастады. Әрине, бұндай процесс жан-жақты сипатты қамти алмайды. Бірақ та нақты бір мемлекет өмірінің мәдени және әлеуметтік аспектілеріне жеке бейімделуіне байланысты құндылықтардың дамуына,

таралуына ықпал етеді. Бұл – зайырлы мемлекеттің моделі. Бүгінгі таңда дін және құқықтың қоғам өміріндегі ролі мен маңызы артып келеді. Тұлғаның бойында адамгершілік қасиеттерінің және қоғам өміріндегі адам үшін бағыт болып қалыптасуына ықпал ететін діни тәрбиесіне көңіл аударылуға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы: Бас Ассамблеяның 183-ші пленарлық мәжілісінде жарияланған 10 желтоқсан 1948 жыл. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>
2. Комментарий к Закону Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях». [Электронды ресурс] - Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31439222&pos=4;-108#pos=4;-108
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 30 тамыз 1995 жыл [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
4. Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483>
5. Қонар С.Қ. Діндер тарихы. Оқу құралы. – Алматы. – 2011. - 64 б.
6. Байтенова Н.Ж., Құрманалиева А.Д., Рысбекова Ш.С., Бейсенов Б.К. [және т.б.]. Қазіргі Қазақстандағы дінтану: қалыптасуы мен даму жолдары: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 138 б.
7. Левакин И.В. Основополагающие начала современного конституционного регулирования религии. ГОСУДАРСТВО И ПРАВО, 2019, № 1, с. 47-55
8. Залещанский Б.Д. Религия и право. - М.: Финансы и статистика, 2017. - 224 с.
9. Цыпин В.В. Церковное право. М., 1996. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://predanie.ru/book/216914-cerkovnoe-pravo/>
10. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 2020. – 351 с.
11. Венгеров А.В. Теория государства и права.: учебник. 3-е изд., испр. И доп. – М.: Омега-Л. – 2006. – 608 с.
12. Общая теория права / Под общ. ред. А.С. Пиколкина. 2-е изд., испр. и доп. М., 1997.
13. Зайырлы мемлекетте діннің өзіндік орны. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://centre-tur.kz/kk/maqalalar/din-jane-jastar/zaiyrly-memlekette-dinnin-ozindik-orny-837/>
14. Бабатай А. Зайырлылық және дін. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://eskeldi-eli.kz/?p=6125>
15. Религия и право. Учебник по религиоведению для юристов глазами религиоведа// Под ред. В.В. Балахонского, В.А. Кудина, А. А. Артемова. - СПб.: Изд-во СПб. ун-та МВД России, 2013.– 248 с.
16. Малько А.В., Липинский Д.А. Правовое и религиозное регулирование: взаимодействие, противоречия и ответственность субъектов общественных отношений // Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2018. – С.14-20.
17. Нижечек В. И. Советское право в системе нормативного регулирования социальных общественных отношений. Иркутск Изд.: -во Иркутск ун.-та, 1983. – 455 с.
18. Пономарева В.П. Право и религия в системе нормативного регулирования// Брянск Изд.: -во Брянск ун-та Вып, 2007. – С. 348
19. Lipinsky D. A. Social Bases of Positive Responsibility // Sententia. European of Humanities and Social Sciences. 2015. Issue 3. Pp. 41–49.
20. Cohen Charles L., Numbers Roland L. Gods in America Religious Pluralism in the United States. New York, 2013. 420 p.
21. Берман Гарольд Дж. Вера и закон: примирение права и религии. М., 1999. - 431 с.

References:

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы: Бас Ассамблеяның 183-ші пленарлық мәжілісінде жарияланған 10 желтоқсан 1948 жыл. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>
2. Комментарий к Закону Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях». [Электронды ресурс] - Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31439222&pos=4;-108#pos=4;-108

3. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 30 тамыз 1995 жыл [Elektronды resurs] - Kiru rezhimi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
4. Dini қызмет және dini бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы. [Elektronды resurs] - Kiru rezhimi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483>
5. Қонар С.Қ. Диндер тарихы. Оқу құралы. – Алматы. – 2011.- 64 б.
6. Bajtenova N.ZH., Қырманалиева А.Д., Rysbekova SH.S., Bejsenov B.K. [zhәне t.b.]. Қазіргі Қазақстандағы динтану: қалыптасуы мен дамуы жолдары: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 138 б.
7. Levakin I.V. Osnovopolagayushchie nachala sovremennogo konstitucionnogo regulirovaniya religii. GOSUDARSTVO I PRAVO, 2019, № 1, s. 47-55
8. Zaleshchanskij B.D. Religiya i pravo. - M.: Finansy i statistika, 2017. - 224 c. [in Russian]
9. Cypin V.V. Cerkovnoe pravo. M., 1996. [Elektronды resurs] - Kiru rezhimi: <https://predanie.ru/book/216914-cerkovnoe-pravo/> [in Russian]
10. Pokrovskij I.A. Osnovnye problemy grazhdanskogo prava. Moskva: Statut, 2020. – 351 s. [in Russian]
11. Vengerov A.V. Teoriya gosudarstva i prava.: uchebnik. 3-e izd., ispr. I dop. – M.: Omega-L. – 2006. – 608 s. [in Russian]
12. Obshchaya teoriya prava / Pod obshch. red. A.S. Pikolkina. 2-e izd., ispr. i dop. M., 1997.
13. Zayırlı memlekette dinniң өзіндік орны. [Elektronды resurs] - Kiru rezhimi: <https://centre-tur.kz/kk/maqalalar/din-jane-jastar/zayırlı-memlekette-dinnin-ozindik-orny-837/>
14. Babataj A. Zayırlılyқ және din. [Elektronды resurs] - Kiru rezhimi: <https://eskeldi-eli.kz/?p=6125>
15. Religiya i pravo. Uchebnik po religiovedeniyu dlya yuristov glazami religioveda// Pod red. V.V. Balahonskogo, V.A. Kudina, A. A. Artemova. - SPb.: Izd-vo SPb. un-ta MVD Rossii, 2013.– 248 s. [in Russian]
16. Mal'ko A.V., Lipinskij D.A. Pravovoe i religioznoe regulirovanie: vzaimodejstvie, protivorechiya i otvetstvennost' sub"ektiv obshchestvennyh otnoshenij // Vestnik Permskogo universiteta. YUridicheskie nauki. 2018. – S.14-20. [in Russian]
17. Nizhechek V. I. Sovetskoe pravo v sisteme normativnogo regulirovaniya social'nyh obshchestvennyh otnoshenij. Irkutsk Izd.: -vo Irkut un .-ta, 1983. – 455 s. [in Russian]
18. Ponomareva V.P. Pravo i religiya v sisteme normativnogo regulirovaniya// Bryansk Izd.: -vo Bryan. un-ta Vyp, 2007. – S. 348[in Russian]
19. Lipinsky D. A. Social Bases of Positive Responsibility// Sententia. European of Humanities and Social Sciences. 2015. Issue 3. Pp. 41–49. [in Russian]
20. Cohen Charles L., Numbers Roland L. Gods in America Religious Pluralism in the United States. New York, 2013. 420 p.
21. Berman Garol'd Dzsh. Vera i zakon: primirenje prava i religii. M., 1999.- 431 s.